

เล่ม ๓๙ ยมก ภาค ๒

(ได้กล่าวแล้วว่า ในเล่ม ๓๙ นี้ มีหัวข้อแห่งยมกเพียง ๓ คือ ๑. จิตตยมก (ธรรมที่เป็นคู่คือจิต) ๒. รัมมยมก (ธรรมที่เป็นคู่คือธรรม) ๓. อินทริยยมก (ธรรมที่เป็นคู่คืออินทริย คือธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน) วิธอธิบายทั้งสามหัวข้อไม่เหมือนกัน ดังจะกล่าวต่อไปเมื่อถึงหัวข้อนั้น ๆ)

ขยายความ

๑. จิตตยมก (ธรรมเป็นคู่คือจิต)

หัวข้อใหญ่ของจิตตยมก คือ อุทเทส หรือบทตั้ง กับ นิทเทส หรือบทอธิบาย แล้วมีหัวข้อย่อยที่บทตั้ง และคำอธิบายเกี่ยวข้องด้วย ๔ วาระ คือ (๑) ปุคคลวาร วาระว่าด้วยบุคคล (๒) รัมมวาร วาระว่าด้วยธรรม (๓) ปุคคลรัมมวาร วาระว่าด้วยบุคคลและธรรม (๔) มิสสกวาร วาระว่าด้วยจิตที่ผสมด้วยกิเลส

ก. อุทเทสหรือบทตั้ง

๑. ปุคคลวาร วาระว่าด้วยบุคคล จิตของบุคคลโดยย่อเกิดขึ้น ยังไม่ดับ จิตของบุคคลนั้นจักดับ จักไม่เกิดขึ้น อนึ่ง จิตของบุคคลใดจักดับ จักไม่เกิดขึ้น จิตของบุคคลนั้นย่อเกิดขึ้น ยังไม่ดับ ฯ ล ฯ

๒. รัมมวาร วาระว่าด้วยธรรม จิตย่อเกิดขึ้นยังไม่ดับ จิตนั้นจักดับ จักไม่เกิดขึ้น อนึ่ง จิตใด จักดับ จักไม่เกิดขึ้น จิตนั้นย่อเกิดขึ้น ยังไม่ดับ^๑ ฯ ล ฯ

๓. ปุคคลรัมมวาร วาระว่าด้วยบุคคลและธรรม จิตใดของบุคคลโดยย่อเกิดขึ้น ยังไม่ดับ จิตนั้นของบุคคลนั้นจักดับ จักไม่เกิดขึ้น อนึ่ง จิตใดของบุคคลใดจักดับ จักไม่เกิดขึ้น จิตนั้นของบุคคลนั้น ย่อมเกิด ยังไม่ดับ ฯ ล ฯ

๔. มิสสกวาร วาระว่าด้วยจิตที่ผสมด้วยกิเลส จิตอันมีราคะของผู้โดยย่อเกิดขึ้น จิตปราศจากราคะของผู้โดยย่อเกิดขึ้น ฯ ล ฯ จิตนั้น ๆ ของผู้นั้นจักดับ จักไม่เกิดขึ้น อนึ่ง จิตนั้น ๆ ของผู้ใดจักดับ จักไม่เกิดขึ้น จิตนั้น ๆ ของผู้นั้นย่อเกิดขึ้น ยังไม่ดับ ฯ ล ฯ

^๑ ฟังสังเกตว่า คำว่า บุคคล กับคำว่า ธรรม ในวาระทั้งสองนี้ต่างกันอย่างไร

ข. นิทเทสหรือบทอธิบาย

๑. บทนำตั้งในปุคคลวารมาตั้งคำถามว่า เป็นเช่นนั้นใช่หรือไม่ แล้วตอบว่า ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งจิตสุดท้าย จิตของผู้ที่ย่อมเกิดขึ้น ยังไม่ดับ (แต่) จักดับ จักไม่เกิดขึ้น ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งจิตของบุคคลนอกนี้ จิตของเขาย่อมเกิดขึ้น ยังไม่ดับ (แต่) จักดับด้วย จักเกิดขึ้นด้วย ฯ ล ฯ

๒. บทนำตั้งในธัมมวารมาตั้งเป็นคำถามว่า เป็นเช่นนั้นใช่หรือไม่ แล้วตอบว่า ใช่ แต่ในกรณีที่ว่าจิตใดย่อมไม่เกิดขึ้น ย่อมดับ จิตนั้นจักไม่ดับ จักเกิดขึ้น ดังนี้ ตอบว่า ไม่ใช่ อย่างนั้น และในกรณีที่ว่าจิตใด จักไม่ดับ จักเกิดขึ้น จิตนั้นย่อมไม่เกิด (แต่) ย่อมดับ ดังนี้ ตอบว่า ไม่มี

๓. นำบทตั้งในปุคคลธัมมวารมาตั้งเป็นคำถามแล้วตอบเช่นเดียวกับในธัมมวาร

๔. บทอธิบายในนิสสการ มิได้ตั้งเป็นคำถามคำตอบ แต่กล่าวว่า เมื่ออธิบายถึงจิตของบุคคลใดโดยภาวะของตน เมื่ออธิบายถึงจิตใดและจิตของบุคคลใดโดยอรรถอันเดียวกัน (กล่าวย่อไปถึงวาททั้งสามข้างต้น) บุคคลใดมีจิตประกอบด้วยราคะ ฯ ล ฯ มีธรรมอันมีขาคีก็มีธรรมอันไม่มีขาคี ธรรมที่เป็นคู่ (ยมก) ๓ ประการ คือ มุลยมก (ธรรมที่เป็นคู่อันเป็นมูล) จิตตยมก (ธรรมที่เป็นคู่คือจิต) ธัมมยมก (ธรรมที่เป็นคู่คือธรรม) ย่อมเป็นไป จนถึงธรรมที่มีขาคีและไม่มีขาคี (คือเมื่อกล่าวถึงจิตของบุคคลมีราคะ จนถึงไม่มีขาคี ย่อมเข้าในลักษณะยมก ๓ ประการ)

๒. ธัมมยมก (ธรรมที่เป็นคู่คือธรรม)

(๑) ปัณณตติวาร วาระว่าด้วยบัญญัติ

ก. อุทเทสหรือบทตั้ง

กุศล เป็นกุศลธรรม กุศลธรรม เป็นกุศล

อกุศล เป็นอกุศลธรรม อกุศลธรรม เป็นอกุศล

อัพยากฤต เป็นอัพยากตธรรม อัพยากตธรรม เป็นอัพยากฤต ฯ ล ฯ

ข. นิทเทสหรือบทอธิบาย

กุศล เป็นกุศลธรรมใช่หรือไม่ ใช่

กุศลธรรม เป็นกุศลใช่หรือไม่ ใช่

อกุศล เป็นอกุศลธรรมใช่หรือไม่ ใช่

อกุศลธรรม เป็นอกุศลใช้หรือไม่ ใช้
อัปยากฤต เป็นอัปยากตธรรมใช้หรือไม่ ใช้
อัปยากตธรรม เป็นอัปยากฤตใช้หรือไม่ ใช้ ฯ ล ฯ

(๒) ปวัตติวาร วาระว่าด้วยความเป็นไป

ก. อุปปาหาร วาระว่าด้วยความเกิดขึ้น

กุศลธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อกุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช้หรือไม่ ไม่ใช้
อนึ่ง อกุศลธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด กุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช้หรือไม่ ไม่ใช้
กุศลธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อัปยากตธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช้หรือไม่
ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งกุศลทั้งหลายในอรูป (ซึ่งมีชั้น ๔) กุศลธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น
อัปยากตธรรมย่อมไม่เกิดขึ้น ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งกุศลทั้งหลายในชั้น ๕ ทั้งกุศลธรรม และ
อัปยากตธรรมย่อมเกิดแก่ผู้นั้น

อนึ่ง อัปยากตธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด กุศลธรรมย่อมเกิดแก่ผู้นั้นใช้หรือไม่

ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งจิตที่ไม่ประกอบด้วยกุศลอันเป็นไปแก่สัตว์ทั้งปวงผู้กำลังเกิด
อัปยากตธรรมย่อมเกิดแก่สัตว์เหล่านั้น กุศลธรรมย่อมไม่เกิด แต่ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งกุศล
ทั้งหลายในชั้น ๕ ทั้งอัปยากตธรรมและกุศลธรรม ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น

อกุศลเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อัปยากตธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช้หรือไม่

ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งอกุศลทั้งหลายในอรูป (ซึ่งมีชั้น ๔) อกุศลธรรมย่อมเกิดขึ้น
แก่ผู้นั้น อัปยากตธรรมย่อมไม่เกิดขึ้น ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งอกุศลทั้งหลายในชั้น ๕
ทั้งกุศลธรรมและอัปยากตธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น

อนึ่ง อัปยากตธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อกุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช้หรือไม่

ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งจิตที่ไม่ประกอบด้วยอกุศล อันเป็นไปแก่สัตว์ทั้งปวงผู้กำลังเกิด
อัปยากตธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น อกุศลธรรมย่อมไม่เกิดขึ้น แต่ในขณะที่เกิดขึ้น
แห่งอกุศลทั้งหลายในชั้น ๕ ทั้งอัปยากตธรรมทั้งอกุศลธรรม ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ฯ ล ฯ

ข. นิโรธวาร วาระว่าด้วยความดับ

กุศลธรรมของผู้ใดดับ อกุศลธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช้หรือไม่ ไม่ใช้ อนึ่ง อกุศลธรรม
ของผู้ใดดับ กุศลธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช้หรือไม่ ไม่ใช้

กุศลธรรมของผู้ใดดับ อภัยกตธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่

ในขณะดับแห่งกุศลทั้งหลายในรูป กุศลธรรมของผู้นั้นย่อมดับ อภัยกตธรรมย่อมไม่ดับ ในขณะดับแห่งกุศลทั้งหลายในขันธ ๕ ทั้งกุศลธรรมทั้งอภัยกตธรรมย่อมดับ

อนึ่ง อภัยกตธรรมของผู้ใดดับ กุศลธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่

ในขณะดับแห่งจิตอันไม่ประกอบด้วยกุศลที่เป็นไปแก่สัตว์ทั้งปวง ผู้กำลังเคลื่อน (จติ) อภัยกตธรรมของสัตว์เหล่านั้นย่อมดับ กุศลธรรมย่อมไม่ดับ แต่ในขณะดับแห่งกุศลทั้งหลายในขันธ ๕ ทั้งอภัยกตธรรมทั้งกุศลธรรมของสัตว์เหล่านั้น ย่อมดับ

อกุศลธรรมของผู้ใดดับ อภัยกตธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่

ในขณะดับแห่งอกุศลทั้งหลายในรูป อกุศลธรรมของผู้นั้นย่อมดับ อภัยกตธรรมย่อมไม่ดับ ในขณะดับแห่งอกุศลทั้งหลายในขันธ ๕ ทั้งอกุศลธรรมทั้งอภัยกตธรรมของผู้นั้นย่อมดับ

อนึ่ง อภัยกตธรรมของผู้ใดดับ อกุศลธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่

ในขณะดับแห่งจิตอันไม่ประกอบด้วยอกุศลที่เป็นไปแก่สัตว์ทั้งปวง ผู้กำลังเคลื่อน (จติ) อภัยกตธรรมของสัตว์เหล่านั้นย่อมดับ อกุศลธรรมย่อมไม่ดับ แต่ในขณะดับแห่งอกุศลทั้งหลายในขันธ ๕ ทั้งอภัยกตธรรมทั้งอกุศลธรรมของสัตว์นั้นย่อมดับ ฯ ล ฯ

ค. อุปปาตนิโรธวาร วาระว่าด้วยความเกิดขึ้นและความดับ

กุศลธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อกุศลธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ไม่ใช่ อนึ่ง อภัยกตธรรมของผู้ใดดับ กุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ไม่ใช่

กุศลธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อภัยกตธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ไม่ใช่ อนึ่ง อภัยกตธรรมของผู้ใดดับ กุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ไม่ใช่

อกุศลธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อภัยกตธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ไม่ใช่ อนึ่ง อภัยกตธรรมของผู้ใดดับ อกุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ไม่ใช่

(๓) ภาวนาวาร วาระว่าด้วยการทำให้เกิด

ผู้ใดทำกุศลธรรมให้เกิดขึ้น ผู้นั้นย่อมละอกุศลธรรมได้ใช่หรือไม่ ใช่ อนึ่ง ผู้ใดละอกุศลธรรมได้ ผู้นั้นย่อมทำกุศลธรรมให้เกิดขึ้นใช่หรือไม่ ใช่

ผู้ใดไม่ทำกุศลธรรมให้เกิดขึ้น ผู้นั้นย่อมละอกุศลธรรมไม่ได้ใช่หรือไม่ ใช่ อนึ่ง ผู้ใดละอกุศลธรรมไม่ได้ ผู้นั้นย่อมทำกุศลธรรมให้เกิดขึ้นไม่ได้ใช่หรือไม่ ใช่ ฯ ล ฯ

๓. อินทรีย์ยมก
(ธรรมเป็นคู่คืออินทรีย์ ได้แก่ธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน)

(๑) ปัตถัตตติวาร วาระว่าด้วยบัญญัติ

อินทรีย์มี ๒๒ มีอินทรีย์คือตา เป็นต้น มีอินทรีย์ของพระอรหันต์ผู้ตรัสรู้สังขารธรรมเป็นที่สุด (ดูรายละเอียดในหน้า ๑๐๐๗)

ก. อุทเทสหรือบตตั้ง

ตา เป็นอินทรีย์คือตา อินทรีย์คือตา เป็นตา

หู เป็นอินทรีย์คือหู อินทรีย์คือหู เป็นหู

จมูก เป็นอินทรีย์คือจมูก อินทรีย์คือจมูก เป็นจมูก ฯ ล ฯ

ข. นิทเทสหรือบทอธิบาย

ตา เป็นอินทรีย์คือตาใช่หรือไม่ ตา คือตาทิพย์ ตาปัญญา มิใช่อินทรีย์คือตา ส่วนอินทรีย์คือตา เป็นตาด้วย เป็นอินทรีย์คือตาด้วย อินทรีย์คือตา เป็นตาใช่หรือไม่ ใช่

หู เป็นอินทรีย์คือหูใช่หรือไม่ หูที่เป็นหูทิพย์ ที่เป็น ตัณฑหาโสตะ (กระแสดังตันทา^๑) มิใช่อินทรีย์คือหู ส่วนอินทรีย์คือหู เป็นหูด้วย เป็นอินทรีย์คือหูด้วย อินทรีย์คือหู เป็นหูใช่หรือไม่ ใช่

จมูก เป็นอินทรีย์คือจมูกใช่หรือไม่ ใช่ อินทรีย์คือจมูก เป็นจมูกใช่หรือไม่ ใช่ ฯ ล ฯ

(๒) ปวัตตติวาร วาระว่าด้วยความเป็นไป

อินทรีย์คือ ตา เกิดขึ้นแก่ผู้ใด อินทรีย์คือ หู ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ผู้กำลังเกิดเป็นสัตว์ที่มีตา แต่ไม่มีหู อินทรีย์คือตาย่อมเกิดขึ้น แต่อินทรีย์คือหูย่อมไม่เกิดขึ้น

ผู้กำลังเกิดเป็นสัตว์ที่มีทั้งตาทั้งหู ทั้งอินทรีย์คือตาทั้งอินทรีย์คือหู ย่อมเกิดขึ้น อนึ่ง อินทรีย์ คือ หู เกิดขึ้นแก่ผู้ใด อินทรีย์คือ ตา ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ผู้กำลังเกิดเป็นสัตว์ที่มีหู แต่ไม่มีตา อินทรีย์คือหูย่อมเกิดขึ้น แต่อินทรีย์คือตาย่อมไม่เกิดขึ้น

ผู้กำลังเกิดเป็นสัตว์ที่มีทั้งหูทั้งตา ทั้งอินทรีย์คือหูทั้งอินทรีย์คือตา ย่อมเกิดขึ้น ฯ ล ฯ

^๑ ตรงนี้เป็นการเล่นคำ เพราะโสตะ แปลว่า หู ก็ได้ แปลว่า กระแสด ก็ได้

(๓) ปริณญวาร วาระว่าด้วยการกำหนดรู้

ผู้ใดกำหนดรู้อินทรีย์คือ ตา ผู้นั้นย่อมกำหนดรู้อินทรีย์คือ หู ไซ้หรือไม่ ไซ้
อหนึ่ง ผู้ใดกำหนดรู้อินทรีย์คือ หู ผู้นั้นย่อมกำหนดรู้อินทรีย์คือ ตา ไซ้หรือไม่ ไซ้
ผู้ใดกำหนดรู้อินทรีย์คือ ตา ผู้นั้นย่อมละได้ซึ่งอินทรีย์คือ โทมนัส (ความเสียใจ)
ไซ้หรือไม่ ไม่ไซ้ อหนึ่ง ผู้ใดละได้ซึ่งอินทรีย์คือ โทมนัส ผู้นั้นย่อมกำหนดรู้อินทรีย์คือ ตา
ไซ้หรือไม่ ไม่ไซ้ ๆ ล ๆ

จบความย่อแห่งพระไตรปิฎก เล่ม ๓๙

